

परिस्फुरदपि नातदेव ततः स्वरूपस्यातत्तया प्रवर्णेन न काचिद्
 ग्राह्यलक्षणाद्यतिरिति चेत् यद्यतन्नापि बिस्फुरन्ती स्वरूपमेवास्त्य
 स्यात् स्यादप्यस्योपन्यासस्त्य प्रस्तुतेऽपयोगः । अस्वरूपस्य कार्यं
 प्रकाश इति यद्यपि तथा बन्ध्यामः तथाप्यतन्ना कार्यं तस्य स्वरूपमिती-
 तेषामपि दीयतां दृष्टिः । कश्चास्वरूपस्फुरणे दायः मायं भिन्नयोर्विद्य
 वेदकभावो व्यापारनिबन्धनो नियतस्य तस्याभावात् । नापि जाति
 निबन्धनः कश्चित् श्रेय इति व्यवस्थानुपपत्तिप्रसङ्गात् । नहि
 निसर्गसिद्धानां गोत्वादीनामीदृशी रीति रिति चेत् नन्वयमभेदेऽपि
 दायस्तदवस्थयत् । तथा हि तस्य वेदनमिति मायं व्यापारनिबन्धनो
 व्यवहारः स्वात्मनि तदभावात् । नापि जातिनिबन्धनः साधारण्य
 प्रसङ्गात् । नहि जात्येव गोः स्वात्मानं प्रति नतु परं प्रसीति
 नियमो दृष्टः । नच ज्ञानं स्वस्यैव परस्यापि वेदनं सर्वसर्व्यत्वा-
 पत्तेः । न तत् काल्पितं किन्तु वेदनमात्रमिति चेत् तथापि
 स्वात्मन्यनुदवत् परात्प्राप्यजडं स्यात् परस्मिन्नन्यवत् स्वस्मिन्नप्यन्यं
 प्रपञ्चयेत् जात्यैव तज्ज्ञापत्वात् । आत्मापि स्वकारणात् कश्चिन्नियत
 रूपमेव तदुत्पन्नमिति चेत् । नैकमुखैर्ब्रूयाः परैरपि कदापिदेवं
 श्रूयेत् । अभेदेऽस्तु मा वा भेदन्तु प्रकाशमात्रत्वेन व्यासेधामिति
 चेन्न वस्तुनि भेदनिवृत्तेरेवाभेदरूपत्वात् ।

अस्तु तर्हि भेदाभेदविधुरमेव विभं चेतोभेदे प्रकाशस्या
 योगात् अभेदविभत्वानुपपत्तेरिति चेन्न मिथोविषद्विधिवद्विधिविधि
 वत् तदुभयनिषेधस्याप्येकविरुद्धत्वात् । नच सोऽप्यस्मिन्नि बाधं
 स्याद्वादावतारे तत्रापि दिग्भ्यस्त्वप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि चतुः
 शिखरीशून्यमेव विभनाश्वर्थरूपत्वात् । एकामेकत्वविरुद्धेऽपि सत्त्व
 मित्याश्वर्थार्थो हि विभशब्द इति चेत् । अथ चतुःशिखरशेखरमेव
 किन्न स्यात् शाश्वत्स्वरूपतायुक्तेस्तुल्यत्वात् । एकैकपदानुपपत्तिश्च
 यथा तन्निषेधपर्यवसायिनी तथा तद्विधिमर्थवसायिन्यपीति ।

अपि चात्र वस्तुतस्तुकोटिविरहे घेतसो भासनादरेणैदमुक्तम् ।
यद्वाक्यान् एवैताश्चतस्रः कोटयो भासन्ते तत्रा प्रतिभास्तीति तत्रा
प्रतिभासमनुत्तरम् । प्रतिभासे तु ग्राह्यसंज्ञायोगेऽपि ग्राह्यभास
इति घेत एवनेतत् । तथा च पित्राद्वैतादरं चित्रवैतमस्तु प्रति-
भासनागुरोधादिति । स्यादेतत् बहिरन्तरभयत्रापि ग्राह्यलक्षण
क्षतिरक्षु प्रकाशमानत्वं न नीजादीनामश्रयापन्नं तावन्नात्रा-
स्माकमभिमतमिति घेत तदेतद्विप्रीतगयीरक्ष्यम् । किमिदं हि
प्रकाशमानत्वं यत् सर्वथा ग्राह्यलक्षणघोतावपि न क्षीयं न प्रकाश
सम्बन्धो नियमानुपपत्तेरित्युक्तं न प्रकाशतादात्म्यं चित्रत्वानुपपत्ते-
रित्युक्तम् । तस्मान्नीलादीनां प्रकाशमानत्वं परिपालयता ग्राह्य
लक्षणे यत्तः कर्तव्यः परितर्क्यं वा प्रकाशमानत्वं अन्यथा तप-
नीयमपनीय वाससि शश्विकर्तारमुपपन्नसि क्षयश्च कनकमुपादाय
गगनाक्षणे शश्विं करोषीति । तस्यै सर्वप्रकारमसिद्धिः सर्व-
प्रकारश्चानैकान्तिकमिति ।

एतेन द्वितीयः पक्षः प्रत्युक्तः । नहि सयातीत्यनेन ग्राह्य
लक्षणवैधुर्थ्यमस्यते क्षतिप्रसङ्गस्तु तादवस्त्रयात् जडत्वेप्रकाशात्मना
वनेवेति चेन्न तुल्यत्वात् । अद्याह्यसम्बन्धेनवादिनः परं प्रति प्रकाश
मपि ज्ञानमात्मनि जडमेव तथा ससम्बन्धमात्रादिनापि स्वात्मनि
प्रकाशमपि ज्ञानं परं प्रति जडमेव कथञ्चिद्द्रव्यत्वेऽप्यजडत्वेत्
वाह्येऽपि तथा किन्न स्यादिति सन्दिग्धविषयवृत्तित्वम् । ननु बाह्ये
सर्वथैव ग्राह्यलक्षणवृत्तिः इह तु समानोपादानवृत्तियमेव पित्रा
कादाशां परमार्थभिन्नानामेव यत्तिवेदवसिद्धिः । न सिध्यः प्रथा
नियमे ह्युपादानमुखेन सामान्यतो वा सामग्रीसामर्थ्यमेव वक्तव्यम्
अन्यथा तथाविधकार्यानुत्पत्तेः । तथा च बाह्यग्राह्यनिवृत्तभाव
ज्ञानोत्पत्तावपि सुप्रभमेतदितियुक्त्यैकशब्दोक्तः । अस्तु तर्हि तृतीयः
सर्वथा ग्राह्यलक्षणानुपपत्तेः तदभावे सामग्रीसामर्थ्यस्याप्याशयविव

सप्रज्ञात्वात् । विचारस्थिते हि चक्षुर्नि कारयन्तिस्तत्रावरोक्तत्वं
 विवेक्षित इति चेत् किं व्याप्तिप्रसङ्गात् निर्वक्तव्या प्रकाशभावत्वमनीषां
 निवर्तते सत्यं वा । न प्रथमः नहि सद्योपदिष्टावभाषणस्य स्पष्ट
 दृष्टेर्नापि सत्यमप्युक्तं प्रकृत्ये अपरिज्ञानस्य दुरुद्धलेनाप्युपपत्तेः ।
 तेषामप्रतिभासे तद्विवेकस्यानुपपत्तेः । न द्वितीयः तदा हि तच्छ-
 ण्णानुपपत्तिः सर्वं निवर्तयेत् यद्यसत्त्वे सद्योपपद्येत उभय-
 धाप्यनुपपत्तौ कोऽनुवादोऽसम्भवे । तदेव सद्योपपत्ति चेत् सत्वमेव
 विज्ञेयं स्यात् अतिप्रसङ्गादिति चेत्तत्त्वम् । वेदनाधीनव्यवहार
 मोक्षदत्तमिति चेत् अस्तु तावदिदं तस्यैवेति तु नियमः कुतः ।
 सामर्थ्यवस्तुत्वा वेदनेत्यतिरिक्ति चेत् तदेतत् सम्भाष्यते सति न
 त्यक्तवीति विरोधः । यथा हि सति ज्ञानेनाभिधाया तेन यत्र ज्ञेय
 प्रवृत्तिः तथा तत्त्वमिति कियते न तथा अस्तीति तस्य प्राप्तुमशक्य-
 त्वात् प्रकृत्ये वाच्यधीकत्वात् । व्यवहारोपपन्नमस्तीति चेत् तर्हि
 सुतरां सद्योपपत्तिः तद्वारस्याप्यभावात् । अस्तु तर्हि सर्वथा
 विचारस्य तत्त्वमेव निश्चयेति चेत् तत् किमिदानीं तत्त्वोपपन्न-
 यत्वात्मा नान्यत्वा वा न प्रथमः इत्यती भूमिमाहूयस्यापि वि-
 चारस्य निश्चयनार्था प्रमाणाभावात् भावे वा कथं तत्त्वोपपन्न-
 त्वेव विचारस्यानुपपन्नत्वात् । तत्त्वमनन्यायस्थान्यस्यापि तथाभाव
 प्राप्तिः निश्चयत्वात् । न ह्यस्यातिप्रवृत्तिः यत्नं गगनास्त्रादनेना-
 ततेः अस्तीकलापान्निष्ठत्वेन तापानपनोदात् । नाप्यतिनिवृत्तिः
 जडोभावभाषेऽप्युपनिषातिदुष्कानिहृतेः । तच्च दुःखमपि विचारा
 सहस्रमिच्छेयमेव तस्माद्विज्ञेयं विचारोपपन्नमिति कारणात् । नापि यथा
 शोकं व्यस्यति विचारात् प्रायमि तस्याः पामरादिमदवगतिहेः ।
 नापि परलोकाभातिरिक्तिः तस्यैधिकतुल्यत्वात् । दृश्यते हि
 तावदयमिति चेत् यदि ज्ञानवचनोदयि तदा परोपि तथा साक्षात्
 कारवचनस्येत् इत्येवामुमानादेव प्रवृत्तिप्रसङ्गः । तदपि प्रवृत्तं

मिति चेत् आमुष्मिकमपि प्रत्यक्षमेव तुल्यवृत्तत्वात् । अथप्येवं
तत्र न प्रवृत्तिरिति चेत् तथापि किं विचारेण तन्मन्तरेणापि तस्याः
सुखभवात् । तामेवायं युष्मातीति चेत् अविषेयादिहापि पुष्पी-
यादिति । सोऽयं प्रवृत्ततयजःसोऽमुष्म्यु तत्स्यद्वया वाच्यमानः
किमपि दूरमुत्सृत्य महागवे प्रवृत्तः प्राह अपारश्रवायमप्युपायो
मिथ्या रामावयमिति तत् विमर्शेन यत् ज्ञातुं निर्वाह्यं वा न
प्राप्यते । कीदृशं जगदित्येतावन्मात्रमपि यान्दृष्ट्वावन्निष्कलमेव ।
नच निष्कलत्वेपि अक्षेयमिदं साधत् प्रदानमपाटवभावेनाप्यु-
पपत्तेः । नहि जात्यन्येनीकं ज्ञातुं निर्वाह्यं वा न प्रसादयत्येता-
निर्वाच्यमेव तल्लोकदिति ।

अस्तु तर्हि शून्यतैव प्रदत्तं निर्वाणमिति चेत् साहि यद्यसिद्धा
कथं तदवशेषमपि विश्वमभिधायते वाक्कावच्य सर्वत्र सुखभवात्
परतश्चेत् सिद्धा परेषु प्रगल्भ्यो ग्राह्यसत्त्वश्चावर्ज्यगोतमिति ।
तत्र परे यदि संवृत्तिरेव विश्वं शून्यतयोर्न कश्चिद्विशेषः कार्यं
तदव्यवस्थित्येत । असंवृत्तिरूपश्चेत् परः परतयव सिद्धा वस्तुतया
स्वयमसिद्धश्चेत् कथं शून्यत्वमपि साधयेत् सतःसिद्धश्चेत् आया-
तोऽसि मार्गेश । तथाहि स्वतः सिद्धतया सद्गुणमवरूपं शून्यत्वादेव
च न तस्य आधावच्छेद इति निश्चयः । अतएव न देशावच्छेद इति
व्यापकम् अतएव तन्निर्धर्मकमिति विचारारूपं तस्य धर्मधर्मिभाव
मुपादाय प्रवृत्तेः । अतएव विशेषाभावइत्युक्तं प्रपञ्चस्योपादनादि-
कृताश्च निष्प्रतियोगिकमिति विधिरूपम् अविधारितप्रपञ्चापेक्षया
तु शून्यमिति व्यवहारः । तथापि प्रपञ्चशून्यस्यानुभवभावाच्च प्रप-
ञ्चेन कः सम्बन्धः । नच मायं प्रकाशवदिति चेत् वस्तुतया न कश्चित्
संवृत्त्या तु गगनगन्धर्वनगरयोराधाराधिवभावइव विषयविषयि-
भावः सच यथा नैयायिकैः समर्थयित्यते तथैव वेद्यनिष्ठत्वसावज्जि-
दर्शनइति विशेषः । कश्चित्तैव हि तथा तथा विवर्तते यथा यथा-

नुभाष्यतया व्यवहिते तत्तन्माघोपनीतोपाधिभेदानुभूतिरपि
 भिन्नेव व्यवहारपथनवतरति गगनमिव स्वप्रदृष्टघटकोटकोट
 कुटीकोटिभिः । तदाक्षां तावत् किमात्रं कथञ्चिजोवह्निचक्षितयेति
 तस्मादनुभवव्यवस्थितैः ज्ञानाद्यापि परिस्फुरतीत्यवर्णनीयमेतत् ।
 तस्मिन्ना तत्त्वज्ञानमपि निश्चिदस्यैव । तत्र बाह्याविरोधे ज्ञाना-
 नित्यतायां तद्विधुमभयनिष्ठं वा बाह्याविरोधे ज्ञाननिष्ठमेव वदित्य-
 तायां ग्राह्यनिष्ठमेवेति । तद्याहि बाह्यत्वावदत्र विषयविषयि
 भावः सर्वप्रकाशस्य सत्तादीयतामात्ररूपः स्वभावविशेषः । स्वभाव
 त्वादेव च गोपकारान्तरमपेक्षते तन्मात्राद्यत्वादेव च नान्यदीयः ।
 किमस्य फलमिति प्रश्नप्रसङ्गेपि बहिस्तद्वैतव्यवहारप्रवृत्ति-
 रन्तरमपि तेन ज्ञाननिरूपयाम् । कुतोऽयमीदृगित्यनुयोगेऽपि
 सामर्थ्यशक्तिरेवोत्तरं कार्यकारणतत्त्वं अन्यथा तत्राप्यपकारान्तरा-
 पेक्षायामनवस्था तदत्रपेक्षायां वा साधारण्यं केन धार्यं तेन तदेव
 क्रियते ज्ञानेनाप्ये तदेव विषयीक्रियतइति विवेचनीयं । विषयीक्रियते
 इति कोऽर्थः क्रियतइत्यपि कोऽर्थः इत्यपि विचारणीयं कार्यत्वात्पदन
 मेव करणं तदीयतोत्पत्तिरेव विषयीकारणमिति विवेचनीयम् । उप-
 कारस्तु यथाच विज्ञानस्वरूपातिरिक्तो नास्ति तथा तत्रापि कार्यं
 स्वरूपातिरिक्तो नास्तीति प्रतिसन्धेयमिति । अतएव कार्यकारण
 भावोऽप्यपेक्षितव्य इति तु महत् साहसं तथा सति हि स्यादेव न
 स्यादेवेत्याद्यापद्येत । तथा च प्रकाशतमसोरन्यतरस्य कौटल्यप्र-
 सङ्गः । सान्द्रतोऽस्त्विति श्वेत् विषयविषयिभावोऽप्यवमस्तु यदि
 विषयकार्थयोरनलवतीनायेति दयीगतिः । तदत्र तत्त्वं न तावदुभय
 निष्ठं चक्षुष्यं सतोऽसतो वास्मिरस्यापि स्फुरणात् तत्र ज्ञाननित्य-
 तायां प्रारम्भाधिकवाह्यनिष्ठं सत् कार्यवादव्याहृते । सांख्यप्रक्रिया
 विध्वंसात् । न खलु पूर्वपूर्वतिरोभावाविर्भावान्तरेण विचारस्या-
 व्यसतरः । नाप्यधीकग्राह्यतायां क्षणिकाज्ञाननिष्ठम् इति मुक्तस्य

विशेषाभावात् ज्ञानस्य निराकारत्वात् । अन्वयाप्यसिद्धेः आरोप-
यितुमशक्यत्वात् । असन्तर्गदं विशेषास्तत्कासतीति चेन्न असन्त-
रिति ह्यतत्काणा व्यसद्देशा इति वा अकिञ्चिद्रूपा इति वा नियत-
व्यावृत्तिमात्ररूपा इति वा प्रथमे आसद्देशान्तरयोः तत्त्वप्रसङ्गः ।
द्वितीये त्वविशेषता तृतीये नीलस्यास्तीकस्यानीलव्यावृत्तिरूपताया-
मनीलानां पारमार्थिकत्वप्रसङ्गः तेषामस्तीकत्वे तद्व्यावृत्त्यामगो-
नीलस्यानस्तीकत्वापत्तिः तथाप्यस्तीकत्वे अविशेषत्वं तेन रूपेणावि-
शेषत्वमिति चेत् । अथ विशेषः केन नीलपीतादिनेति चेत् तत् किं
ततोऽधिकम् अमस्तीकं तर्हि स्यात् अमस्तीकत्वेत् कुतस्तेनापीति
वासनावशाद्विशेषाः स्फुरन्तीति चेत् स्फुरन्तु काः कारणे विप्रति-
पद्यन्ते ते तु नीलादयो यद्यकिञ्चिद्रूपाः कृतं विशेषाः तदित्यस्येया-
किञ्चिद्रूपत्वे तेन रूपेण । किञ्चिद्रूपाश्चेति त्वमः । विचारासङ्गता-
मात्रमस्तीकत्वमिति चेत् तथापि भावापरिवर्तमानं विचारासङ्ग-
तायाः किञ्चिद्रूपत्वविरोधित्वात् अविरोधे वा तद्विचारमलक्षणा-
यपि किञ्चिद्रूपास्य नीलादय इति विचारस्य दुर्विचारत्वप्रसङ्गात्
तेन नीलादीनां कस्यामात्रस्याप्यनाक्रान्तेः प्रविश वा अविर्वचनीय-
स्यातिकृच्छिं तिल वा सति कर्तृसमप्रदाय न्यायनयानुसारेण नीला-
दीनां पारमार्थिकत्वे तस्मात्

न ग्राह्यमेदं सवधूय धियोऽस्ति दन्तिस्तद्वाधनेन लिखितेन योऽर्थः ।
नोपदन्ति न्यसिदसीदृशमेव किञ्च तथ्यं तथाप्यतमसस्य तु कोऽवधारणः ॥

तत्रास्तीकं विचारासङ्गमनिर्वचनीयं वा यस्याधिव्य जगन्निन्दी-
यते स एव विचारश्चिन्त्यतां कोऽसौ कीदृशश्चेति । सतर्कप्रमाणमेव
वाक्यान्वयमिति चेत् तत्रेद्विचारासङ्गं किं तेन भौतविचारकत्वेन
तथाहि केनचिद्वैतेन राजद्वारि द्विरदभासोक्त्य विकल्पितं किंसदमन्त्र-
कारो मूलकमस्ति आहोस्त्रिज्जलवाहोवज्राकारं वर्धति गर्जति च ।
यद्वा नास्त्वोऽयं राजद्वारे मरणाने च वसिष्ठतिस्रः बान्धव इति पर-

मायार्थवचनात् । अथवा योऽयं भूमी दृश्यते तस्य ऋतेति दृष्टित्वे
 तत्र मायाः तस्य सूर्ययुगलप्रक्षोभनाभावात् । न द्वितीय तस्य स्वप्ने
 चतुष्टयाभावात् । न तृतीयः तस्य जगदभ्यासनाभावात् । न चतुर्थः
 तस्य भवशरः प्रवोद्भिदयाभावात् ततो न किञ्चिदिदमिति किमेता-
 वता विरद्वयं निवर्त्तताम् । यदा वरमेतत्तत् योऽयं सोऽयमिति वारी
 द्वितीयोभौता तद्विचारसहमिति चेत् एवं तर्हि स्वयमेव विषोऽन-
 लीकादिषदैः । नोत्तरप्रतिशक्त्यापि लोकसिद्धमिति चेत् तर्हि तस्य
 परिकरस्यद्विरपि तथैव व्याख्या खग्यथा लोकस्यापि व्यतिक्रमे विचार
 स्याद्विच्छिन्नवाप्यनवापत्तेः लोके चाकाङ्क्षादोग्यतासंनिभतया
 प्रतिसंज्ञितमस्त्वित्यर्थं प्रमाणान्तराप्रतिहतं स्ववचनसंक्रियास्वज्ञान
 व्याघातादिदोषरहितं स्वार्थप्रतिपक्षमुत्तरमात्रेणैकं वाक्यमर्थप्रति-
 पक्षेणैकं यथा पर्यतोऽपिमानिति । यत्र कुमितरत् यथायं प्रवेतो
 देवदत्तोमैररति अकष्टुदोषजितानिति । गिरिर्देवदत्तेन भुक्त
 मग्निमानिति ज्योतिर्द्विधाभावतीति अग्नीविषाज्योति माता वन्धेति
 अहं मूक इति हम् न जानामीति । मम वर्यं प्रविश्य गमोगर्जति
 भेषजमुत्पत्तामिति तदर्थं साधनं दूषणम् ।

तत्र साधनं आतिपक्षधर्मेताप्यधिकरूपपञ्चकोपेतं जिज्ञुं यथा
 विशिष्टधूमवत्त्वादिति जिज्ञासासमितरत् यथा अज्ञाशयनादिति ।
 तत्त्वविवेकस्य तर्का सोऽपि आतिवचमासम्प्रानिष्टप्रसङ्गरूपः ।
 अत्रिष्टविधं धर्माग्निकपरित्यागोऽधर्माग्निकपरित्यागश्च । यथा
 यद्युपकं पिपासा दुःखं न शनयेत् न पीयेत् यदि च तदेवपरमन्त-
 रङ्गेत् तद्विशिष्टं नमपि दृष्टेत् । इतरस्तु तर्काभासः यथा यदि
 जज्ञं पिपासादुःखं आश्रमविवृतं रूपवदपि धामविध्यत् यथाकाशम् ।
 यदि च तदेव परमन्तरमव्यक्तं मामपि सुरभिन्नकदिव्यदिति ।
 दूषणमपि स्वप्रतिपक्षमुत्तेजनाद्यपकं दृष्ट्या साधकत्वाविनाभूतं
 सिद्धम् यथाग्निमप्येव साधो प्रमेयत्वसंज्ञान्तिकत्वाद्दहेतुविरिति

अन्यथा तु तदाभासो यथायं भूमेनाभिसाधकः सर्वथानुपपन्न-
मानोपाधिप्रज्ञायसत्त्वात् प्रमेयत्वात् विरुद्धत्वाच्चेति । इतरदमि
प्रमाणमनुमानादयमेव विचारः तर्कमन्यथासिद्धिं पुरस्कृत्य
प्रकृतेः तत्तत्तत्त्वयैव रीतिरनुगन्तव्येति ।

एवं अवस्थिते लोकव्यवहारे साधनोपक्रमेण यदि विचार-
यसि प्रतिषेधं तावदाहं धारयसि । तथाहि न किञ्चिदस्ति
न किञ्चित् सत्यं न किञ्चित् कारणं न किञ्चित् विचारसहं
न किञ्चित् साधनत्वं न किञ्चिद्वर्णनं न किञ्चित् सिद्धान्त इत्यादि
स्वार्थप्रतिषेधं तावदुच्यते । प्रतिज्ञापि हि न स्यात् न सत्या
न कारिका न विचारसहा तद्विज्ञानमपि न साधनत्वं तत्
फलमपि न दर्शनं तदर्थमपि न सिद्धान्त इत्यापद्यते । इदं तु
शब्देमिति चेन्न इच्छामात्रेण व्याघातागिह्यते । यदि हि न ज्ञातं
किञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिज्ञार्थः प्रतिज्ञां स्पृशेत् कथमयमर्थः प्रत्येत्य
नयेत् कथं सानुपपन्ना तदुपपत्त्ये च कथं पुनः प्रतिज्ञार्थं उपपद्यते ।
तदिदमायातं स्वविषमूर्च्छिता भुजङ्गी आत्मानमेव दशतीति ।
तद्वतइति विशेषयादयमदोषइति चेत् तद्विचारो वा स्यात् लोक-
मर्थ्यादातिक्रमो वा । प्रथमः पूर्वमेव गिरस्तः तस्य प्रतिज्ञारूपतया
कुलीरस्येव संप्रसूतयुक्तापत्येनैव प्रतिहतत्वात् द्वितीये तु स्तब्ध्या-
तिव्रामवत् सख्यव्याघातः । यदि हि लोकमर्थ्यादातिक्रमो न विचार-
स्वरूपस्थितिः तत्स्वरूपस्थित्येव तदतिक्रमइत्यर्थः प्रतिषेध्यसिद्धि-
सिद्धिव्याघातश्च । यदि हि प्रतिषेध्यं सिद्धं नात्यन्ताय प्रतिषेधः न
प्रेन्नतराम् । लोकव्यवहारसिद्धमिति चेत् सिद्धमेव हि तर्हि नष्ट-
न्यतोपि किञ्चित् सिध्यति । नायमवाध्यव्यवहार इति चेत् यदि
नैकत्र अन्यत्रापि तथाभावप्रसङ्गात् सर्वत्रवाध्यतइति चेत् तदपेक्ष
सिद्धिना व्यवहारेणानपेक्षेण वा अव्यवहारेणैव वेति यस्मात्तदपेक्ष-
सिद्धिः स तर्था तमेव बाधेत नष्टानुपात्तानुमानेनास्त्वग्राहिप्रत्यक्ष

वाच्योच्यते द्वितीयस्वस्मादी नष्टि निषेधकं प्रज्ञां निषेधसिद्धि
निरूपणं भवितुं तन्मते तृतीये तु तद्विपरीतापत्तिः विचारबाधत्वं
मुपक्रम्याविचारबाधत्वेन दृष्टव्यात् । अत्रैतदपि निरूपणं स ह्य
ब्रह्मसिद्ध मध्यमं वा स्यात् कश्चिद्विमानं वा वाच्ये विरोधोऽसिद्धिश्च
द्वितीये लोकातिक्रमः परानिष्टत्वादनिष्टिबाधप्रसङ्गश्चेति एतेन
हेतुवो निरुक्ताः ते हि ज्ञेयत्वात् ज्ञानत्वात् कथं न्यात् विज्ञानानुप-
पत्तेः प्रत्ययत्वात् कर्मानुपपत्तेः मिथोऽप्यभावादिह्यादयः एते हि
सर्वत्र स्वार्थविद्याप्रतिषेधिकां युक्तिमादिपन्ति निषेधसिद्धिश्चा-
पेक्ष्यते कर्तृकान्तिकः च प्रथमद्वितीयौ सकलत्रय चमिधारात्
असिद्धौ तृतीयचतुर्थौ कर्तृकान्तिकश्च मध्यमः पूर्ववत् अक्षिप्तो
व्याघातेनानैकान्तिकश्च छद्मः अक्षिप्तो कर्तृकान्तिकश्च सप्तमः सर्व-
त्रैव प्राकृत्यधर्मादिह्यसिद्धिः ।

एतेन दृष्टान्ता अपि निवर्णनीयाः ते हि रज्जुसर्पवत्
तद्भानवत् शशविषाखवत् दर्पशतुखवत् स्रग्प्रत्ययवत् हेतुानुपपत्तौ
हिदावत् मिथः शोधकनिर्वापकान्तिकसिद्धिबद्धिद्वयादयः । येन
च तत्र सर्वस्यासत्त्वं तन्मानस्य मिथ्यात्वं शशविषाखस्याकारकत्वं
दर्पशतुखस्य विधाराद्यहत्वं स्रग्प्रज्ञानस्य निराशम्भनत्वं हेतुानुप-
पत्तौ हिदानुपपत्तिश्चावधारितानि तेनैव तत्र रज्जोः सत्त्वं अक्षिप्त-
ज्ञानस्य सत्त्वं शशस्यान्यत्र शवादेर्विवाद्येव कारकत्वं दर्पशस्य
विधाराद्यहत्वं अक्षिप्तज्ञानस्य सालम्भनत्वं हेतुनिष्ठा हिदा सिद्धौ
ज्ञानकर्ता शेषादिदितानि तदनुपपत्तौ वा साध्यविकलतया सर्वत्रैव
ते दृष्टान्ताभासाः अस्मितस्तु साधनविकचः सिद्धान्ताणां व्याघातः
प्रत्यक्षपरिवर्तस्वरूपत्वजस्तथाः अज्ञानस्योक्तु न ध्यातव्यसंभावना-
वच्छेदः न च शब्दस्याप्येवानुमानमिच्छेया दिक् ।

अस्तु तर्हि दूषणोपक्रमेण विचारयति चेत् तत्रापि पश्यामः
कीदृशोऽसिद्धिः नैव स्थूलं विरुद्धधर्मासंसर्गप्रसङ्गात् भास्युक्तं

तथा प्रतिभासप्रसङ्गात् न परानमेकं सदसत्त्वतिरेकप्रसङ्गात्
 नैकं तथा प्रतिभासप्रसङ्गात् । नानेकं भेदव्यवस्थितिप्रसङ्गात्
 नच व्यापकं निष्कृत्वत्वप्रसङ्गात् नाप्यपकं अविवेकत्वप्रसङ्गादि-
 त्यादिरिति चेन्न मिथोविरोधनूलप्रतिषेधोपापक्षानुपपन्नत्वविषय-
 व्याप्यवसानैकताभासत्वात् । यथा हि नायं पक्षतो निरर्थः
 निर्धूमत्वप्रसङ्गात् नाप्यभिमानं तथोपपत्तिप्रसङ्गात् इत्यनयोरेक-
 ताभासः परस्परप्रतिषेधकयोश्चभयोरेताभासत्वानुपपत्तेः । तथा-
 चापि ननुसूत्रादितिरोधादन्यः सूत्रादिविधिः तन्निषेधादास्यो-
 त्सूत्रादिविधिरिति । त्रिपिण्डमूलाच्चेति प्रतिबन्धस्यासिद्धेः सिद्धौ
 वा व्याप्यशायकतदधिकरणानां सिद्धौ विवादनिवृत्तेः इष्टापादगत्त-
 प्रथमे शत्रुभूतादसिद्धे सूत्रे विषयधर्मीसंशर्मस्येष्टत्वात् तथा न
 वक्ष्यामः । अतुल्यत्वे द्वितीयः अस्त्वृत्ताप्रतिषेधस्य सूत्रोप-
 पन्नानुपपत्तत्वात् तदुपपत्त्यवहारस्तु तथा प्रतिभासव्याप्यत्वात्
 एवं तृतीयोपि अत्रपेक्षत्वप्रतिषेधस्य सापेक्षत्वोपपन्नानुपपत्त-
 त्वात् अपेक्षत्वविधेः सदातनत्वव्याप्यत्वात् । यतुर्थत्वं प्रसिद्धव्यापकः
 सदसत्त्वस्य विरोधेनैकत्र विधिवत् निषेधस्याप्यनुपपत्तेः । पञ्चमस्तु
 अतुल्यत्वं अनेकत्वाभिमतं यत्तुन्यं कताप्रतिषेधस्यानेकतोपपत्ति-
 पक्षत्वत्वात् तदुपपत्त्यवहारस्तु तथा प्रतिभासव्याप्यत्वत्वेति प्रक-
 त्तिरुपपत्त्यात्मनः । ननु भेदः स्वरूपं वा स्यात् इतरेतराभासो
 वा धर्मीकार्थं वा । न पूर्वः घटोभिन्न इतिसदृशप्रयोगानुपपत्तेः ।
 नाप्यः प्रतीतावात्मशयप्रसङ्गात् भिन्नप्रतिरोहि निरूपणादि तद-
 भासोपपत्त्यस्तन्निरूपणमेव न भेदनिरूपणं कोसहः अत्रपक्ष-
 प्रसङ्गात् । तत् वाच्यमसौ भवतु इत्यतमिति चेत् यत् किं भेद-
 ज्ञानमेव नास्ति सदपि वा नित्यं अनित्यमपि वा निर्देष्टुं कं सदेतु-
 मपि वा निर्विषयकं सविषयकमपि वा बाध्यमानविषयकमिति ।
 तत्र प्रथमः सर्वतो विरोधादनुपपत्तेः द्वितीयः सुवृत्तादस्यानुपपत्त्यादु-

[illegible]

[illegible]

मृद्विरतीति चेत् सादृश्येन यदि विद्यनेनेकस्य लक्षणात्मकसमी धति
विषयव्यवस्थानुविधात् नानेकविधि नुमपरेकव्यवस्थेकसंज्ञाप्रकृतमध्यव्य-
वस्थिप्रधानं स्वार्थसंज्ञै वा प्रतिष्ठितेन वा सात्वति सात्त्विकवशेन वा
सर्वथा न विरोध दीयतेन व्युत्पत्तः परमात्मैक्येकस्यानेकैः पर-
मात्मभिः संसर्गलोपायाचेति । अतः कृतिविकारोक्तिरन्तः पर-
मात्मवृत्तावयवविवेकं कृत्यनेमिप्रयोगात् ।

अस्तु तर्हि विवे नीचानीचविरोधः अहि तदेकं रूपं
चित्रत्वविरोधात् नानेकं यथावदपि कलरायविरोधात् नानात्वकं
यागं तथाप्युपलब्धविरोधात् न यागसं तथाप्युपलब्धविरोधात् ।
नानाव्यक्तं आभावविरोधात् प्रातीयत्वविरोधात् । अन्वया विरोधा-
विरोधश्चवस्थाविरोधात् नानात्व यथायगी चाक्षुषत्वविरोधादिति
चेन्न चित्रत्वं हि यागात् न विरोधविरोधं नानाभातिचमवायं वा
अभिप्रेत्यैकत्वाप्युपगमे विरोधवृद्धास्ते तदैवेनेतत् नतु तथाप्युप-
गमा । न खल्वनेकत्वं चित्रत्वं अनेकव्यवस्थेषु चित्रप्रत्ययप्रस-
ङ्गात् । नाप्येकमित्त्वं विवदनेकजातिव्यवस्थायाः विरोधेनैव निरा-
स्तमयात् अपि तु नीचतादिवचित्रत्वमपि जातिविशेषवत् न चाव-
यववृत्तिविजातीयव्यवस्थामाहाराभिव्यक्तत्वाच्चैकस्यावयवव्यवस्थितस्याव-
यवित्त्वं उपपन्नोपपन्नमपि । अतस्तत्र परागुक्ते विवेपि चित्रप्रत्यये
न अत्रापि तथाप्युपगमे तादृ विवप्रत्ययोमाभूत् धनप्रत्ययवत्
कुत इति चेत् अत्रयवस्थव्यवस्थानुविधावविरोधि तथा प्रत्ययात् ।
अतएव यथावयववत् न प्रत्ययं तत्र असंख्यवित्तदपि नास्ति
तृथ्यमेव वास्तव्यैक्यरूपमारोप्य विवदर असंख्यरूपोक्तमपि । अत्रो-
क्तं यदि चित्रत्वं नाम जातिविशेषः अथ तर्हि विवदानीयवत्
समाहारात्मने विवदप्रत्ययइति चेत् । तर्हि नीचप्रत्ययवत्तेषु
तदेव जातिवि विवदं नाम विवदप्रत्ययः कस्यापि नैव सर्वत्र विवदस्तु
न सर्वत्र विवदप्रत्ययजातिव्यवस्थानुविधावविरोधात् । नीचानीचवि

मिथः संख्येयकारणमपि चेत् सत्ययोग्यतीति चेत् सत्यं यथा
करोतादादिभावात् आख्यातिप्रवृत्तयस्तदुपपन्नैरिति ।

अस्तु तर्हि परमात्मनिष्ठैः सर्वविशेषः तथाहि वज्रभिः
परमात्मनिः संख्यकानां परमायुः प्रत्येकं किमेकदेशेन संख्यकत्वं
कारण्येन वा । अकाराकाराभावात् न प्रथमं तत्त्वैकदेशाभावात्
भावे वा परमात्मलक्षणाभावात् । न द्वितीयः परमात्मतत्त्वैकदेशाभावात्
प्रसङ्गात् तत्रास्ति सम्भवः एकैव परिसमाप्तकृतिरन्यथापि वर्तत
इति न युज्यते समानयोग्यतेन भावात् । तत्रास्ति सम्भोगोपीत्यत्र विषय
आकारेण परिसमाप्ताभावीतादिरूपरूपाणां तैरिति न द्वितीयः तद-
भावात् अवयवाकारत्वमविवक्षितं बुद्धेरित्यतश्चेति चेत् तत् किं
वत् प्रतिभासते तदसत्त्वाच्च न प्रतिभासतश्च किञ्चित् । आत्मा
असकृदि नीलवीर्यौ आनन्दमिदमिदं तदवयवात् न हि
कस्यनेव विधानं नीलोत्पलौ पीताम्रगुणैश्चित्तप्रसङ्गात् । नापि
तदेकदेशः तदभावादिन्युक्त्यात् न द्वितीयः वाच्येति अतिशयस्य
स्वरूपप्रतीतिरिति ।

सादेवम् आनन्देयसमुदायी हृत्कण्ठप्रदेशाच्च समुदाये कश्चिदेव
समुदायेकदेशाच्च न च बुद्धिः समुदायसमाया तस्याः समुदाय-
त्वात् तत् कुतः प्रत्येकदेशेन विषयसंख्यानं तथैव तर्हि तद्विषयिणी
तदाकारयती वा प्रकाशान्तराभावादिति । स हि तदा समुदायेति
ब्रूम इति चेत् स्फुरन्निरुद्धौ तान्त्रिकैरिदं विदितं तदेव समुदाय-
मभ्यसूयत दूरं दूयति । इति तदवयवैकदेशं निरुक्तं तथाहि बुद्धे
नीलाकाशस्य परिसिन्धुदृष्टात् तदगावयवैकदेशेन तदविनाशपूर्ता
पीताकाशरतामपि व्यभिचिन्यात् तथापि अपनेता बुद्धिर्नीलपीता-
काशायाः स्फुरति तस्योदयविकासः प्रवेशेन यदि नीलाकाशरतायाः
पीताकाशाभावाविनाशान् तदा नश्यत् तु बुद्धेः नीलपीताका-
शायाः बुद्धेरैकदेशेनैव विशिष्टात् प्रकाशरतिप्रतीतिं विषयप्रति-
पत्तेरिति चेत् तदेतत् दुस्त्वं परमात्मवचनमादिपु । न हि तत्तत्त्वनेक

[illegible]

एतत्तु माभूवमेवमिति दूषकास्तद्व्यतिथि कल्पयन्मास्तु स्मात्
 नहि परमात्मनश्चकारपदं किञ्चिदुच्यते इति चेत् वैकल्पिक-
 मिदमेवं ज्ञानेनानुभवस्य सर्वव्यापित्वत्वात् तद्विनाशोदयस्य विनाश
 मात्रं ददिति चेत् स्यच्छास्त्रिभावात् तद्विनाशितव्यस्य स्यच्छा-
 मिति चेत् तथामृतानुभवमन्तरकोपाक्षेपप्रभवात् तद्व्यापिनादि-
 विवक्ष्यमानमिति तथैव स्यच्छास्त्रोपपत्तौ सर्वप्रवृत्तेश्चैव प्रवृत्त-
 निवृत्तौ तद्विनाशितव्यस्य तद्विनाशितव्यस्य विवक्ष्यमानमिति तद्व्या-
 प्युपपत्तिरिति । नच परमात्मनश्चकारपदं तद्विनाशितव्यस्य नच तद-
 वानुभावस्य स्यच्छास्त्रोपपत्तौ तद्विनाशितव्यस्य तद्विनाशितव्यस्य
 तद्व्यापिनादि विवक्ष्यमानमिति नच तद्विनाशितव्यस्य तद्विनाशितव्यस्य
 तद्विनाशितव्यस्य तद्विनाशितव्यस्य तद्विनाशितव्यस्य तद्विनाशितव्यस्य

जायते च येन सत्त्वमयम् । न च जायते कालसमकालविद्येन वा स्थान्य
 निमित्तं जायते भूतकालनिमित्तं च विद्ययात् । न च भावेन कालोचितेन
 स्वयमेवैकमुपपत्तिस्तत् तदवयवत्वात् । यदि च तदवयवचिद्वृत्तमक्षिप्यदि
 वरमात्रमनित्यं विद्यते । तद्विरुद्धोपपत्तिरिति न च वेद्यभेदेन प्रथमात्मसु
 स्मृतात्मसु । न च तत्त्वे स्मृत्येव । तद्विरुद्धीतात्त्विकमाद्योपपत्त्येव ।
 अयि तत्त्वसदरमात्राभावात् परमाणुकोटिरप्यवोचिता परमाणुता
 मात्रमेव परिस्फुटते । न तदवयवमात्रं न च वातादिदेव व्यापित्व-
 म्येवमस्तिमेति साम्यं विरोधान् । यदि हि वातादिजाः परमाणवो
 देवतयावाप्येतेन देवतया देविद्यया चारेण्येतेन तथाच कल
 वातादिदेवत्वमपि ता देविभोऽपदिभूतः । अथ तथाचारेण्येतेन न
 जायतेन देवतोऽवयवभावेन तथा च कल वातादिदेवत्वमपि ता
 देवतासमपरिभूतः । तत्रादेवतादेवे परमाणुमात्रत्वमभासस्य
 स्यादिति स्वस्त्यं नारद्वनवरान्नि न वा निति चेत् तावदेव
 व्यापित्वसाम्येन तावन् परिमाणमवयवचारेण्येव न चैवमपि तथा स्यात्
 अकृष्णायमिति । तथाचैवैकः स्मृतः परिस्फुरति वायुतामाम-
 वायुतात् । एतेन प्रतिभासवर्त्तमानं विदुः कोऽपि कालन्वीक्षो
 वायुकोवेति न नवीं गतिसतिवत् पश्यति । अतीन्द्रियाच्च प्रत्येक
 मयदा कथं निश्चिता अपि दृश्येतेन । अतीन्द्रियमग्राह्याप्रती-
 त्रियत्वात् विविधोत्पाददेन्द्रियपालनिति चेत् क्षिप्तमपि स्वप्ने हस्तं
 प्रसारयति ।

अतएव तस्यापि स्वयमेव तत्त्वमिमेदोनिद्याहो जातिसङ्घट
 त्त्वमयत्वं तदभेदेति तत्रादृष्टा न कश्चिद्विशेषः । भवतु वा जतिवि-
 र्त्तयोपि तदापि स्मृतत्वेनैन्द्रियार्थं प्रतिप्रयोजनं तदवयवमवयव-
 त्वमवयवमात्रमुपपत्त्येव परमाणुः कदापि तत्त्वसङ्घः प्रत्यक्षतमि-
 त्वात् निश्चितं तु तद्विरुद्धीतस्य प्रत्यक्षत्वात् तथाचिदवयवमवयवमात्रमात्र
 निश्चिता अत्र दृष्टान्तिरिति नान्यत्वाद्देवताभावस्य । न च सत्त्वितो

[illegible][illegible]

अविज्जलकथाधर्मसिद्धं प्रसङ्गो वा न प्रथमः प्रदादिशब्द न
रूपेतराणां मृशयोर्वा प्रथमाभूनां वा पक्षीकर्मणि लिङ्गसाधनः
कालमेकमभ्युपगम्य पक्षविधौ कालाद्यवाग्नेयान् कालभ्युपगमे त्वा-
भ्यामिदं लिङ्गि । ननु प्रागादिनेष्टभ्युपगमे नाद्यः कालः सर्वेषां
भ्युपगमे अत्रादासिद्धिः स्यात् । नयेदमनेति चेत् नयेदमभ्युपगम
कालस्य लिङ्गसाधनस्य वा अभ्युपगमादप्युपगमासिद्धिरेव

ज्ञात् । इत्थं त्रीणि वाक्येषु कर्तृत्वनिवृत्तयश्च । तथा तत्त्वविभाज-
साधकत्वादिभिः सैत्र तावत् सर्वं स्यादप्यर्थत्वत्वेव विभागेऽनुपपन्न-
नक्षरभिरुत्पत्तयः यथाचि विदरोत्तमत्वात् सचेति शेषिकी प्रति-
पत्तिः अथवा स्वार्थिनिमित्तं च तैरपि च यथासौ न वा उक्तव्याज-
तत्वेन न किञ्चिः । अन्तरात्मनोऽर्थसामान्येन प्रतीतिरिति
सैत्र विवादानुपपत्तेः तच्च व्यवहारमात्रे प्रतीत्युक्तत्वात् निवारः यच्च
साधकत्वेति प्रमाणं विवादवति चेत् एवं स्यात्प्रतीत्यर्थं विवेक-
प्रकाशत्वात् प्रथमिप्रायस्विक्रमार्थत्वाच्च निवारणं व्यभुवन्मूलप्रतिपत्तेः ।
प्रतिषेधप्रतीतिः कथमासीति तत्रावधारणायैव प्रवृत्तिसंभवः
व्यतिरिक्तत्वात् । नच ज्ञानसाधिकां निवृत्तमात्रं प्रतिप्रसङ्गात् नच तत्
सङ्घितोभेदात्तत्वात् । अथवा प्रमाणो भेदाविवक्षात् निवृत्तेरपि
प्रसङ्गात् तत्रैवोभेदाद्यहन्त्यापि विद्यमानत्वात् तस्मात् निवर्तका-
त्वापि तु भेदाद्यहन्ति चेह रजसव्ये त्वे रजसमिति ज्ञात् न
निवर्तेत भेदाद्यहन्त्या तस्मादाहत्याभावात् भावे वा विपरीतव्यति-
रहितो भेदप्रत्ययेन तस्मात् प्रवर्तकव्यतिरक्तोऽप्यहन्त्येव तेषां
स्वीकृत्युभयितः यथाच स दोषस्तदवस्थाय । यच्च भेदः प्रमाणम्
अङ्गुलमयः तदा तत्त्वेन रजसज्ज्ञानादपत्ते न प्रवर्तेत अहन्त्याह-
न्त्यायोर्भेदाभावादिच्छादि स्वप्नदृष्टीभम् । यच्च तत्र यन्निपद्य-
युक्तवाद्यहन्त्याहन्ति सैत्र अहन्त्याहन्तिविशेषात् ज्ञानधीविशेषा-
देव तज्ज्ञानेः तत्वेऽप्यहन्त्याहन्ति तु नियमः नच ज्ञानपि भेदा-
नुमाद्यपि तत्रैव सत्त्वस्य सत्त्वमित्येव दिक् । यानि तन्मात्रावधारणं
त्वान् तदद्याहन्त्या यथासौभावागत्यदतिरोधात् तत् किञ्चित्
प्रमाणं किञ्चिदप्रमाणमिति विवक्षितं ननु यत् । नचासौ प्रतीति-
मतिमवधूतं व्यवहारोत्तरः अथवा तुल्यमतिं सत्त्वः प्रतीतिरिति
प्राते कथं साधयेदिति वा । तुल्यं तु प्रमाणं स्वकीयव्यतिरिक्तं ।
प्रमाणतयासाधारण्यत्वात् अथवा स्वकीयानुमादयते । अथवा

[illegible]

अथानिमज्जने विमुक्त्याय प्रत्यक्षमेव तावत् कथमिति वि-
 काशः प्रामाण्यमावतिहासः । तथाचननुसृतः सम्बन्धवस्तुकोर-
 वधाम्भारपरिच्छेदश्च सच वैज्ञानिकः अन्तर्बन्धवित्तिकुलपि न-
 दान्वयात् । अथ आतिरिक्तमरुभूते तदनुपपत्तेः । अनादिवातना-
 वहादनादियन्त्रवस्तु कैविलान्वयमपि न युक्तं नीलादिविलम्बमात्रा-
 रण्यम् । अथ आनन्दानुवादोवाचान्ते प्रमाणाभारेण कः समा-
 द्यासीत्यतो नौषादिविलम्बेन जनाज्ञातं शब्दात् । तस्याहासमाना-
 कर्तृ विहायानुक्तमपि निश्चितं पारम्यं वाच्यं तथाचानातक्यम् । वा-
 तिकुलतदभासो वा प्रत्यक्षतदभासो वेति । तत्र यथा प्रथममध्यम-
 प्रकाशमात्राद्विचित्रित्य स्वरम कल्पमाकल्पते तथाप्यमिति वि-
 काशोपि सत्यं प्रत्यक्षतदभासिने साक्षादेव तदनुसृतं तदभासो नु-
 युनेऽन्यं पारम्यार्थं सच्युतेति । अथ बाह्यप्रत्यक्षविश्वत्रये-
 निगूढात् बुदिविकल्पस्थानि तथालप्रमाणात् तत्र स्वसम्बन्धे नृ-
 मिहपि मानसप्रत्यक्षमिति न कश्चिद्विरोधः । अरीरादिवस्तुयो-
 भविष्यतीति चेन्न विद्यतामिहारीरेन्द्रियमुद्रितकानुदायाचाननवेति
 प्रत्यक्षम् । स्वसम्बन्धिरीराशयं स्फादिति वाच्यं तत्र का स्वीयमिति
 नपनीयम् । अन्वयत्वं सार्व सर्वमात्राणां तथा च ददा लेगेव तदनु-
 भवते तदा प्रत्यक्षं प्रत्येकस्याद्वयतिरेकादप्यमिति शब्दात् । अन्वय-
 चटादयोश्च कदाचित्कल्पानुभविताश्च इति न कादाप्यदभासादिति
 चेत् स्ववार्ति तन्मतेष्वर्थं प्रत्यक्षं अरीराशयरीरेन्द्रियं तदा प्रत्ये-
 कान्वयत्वं युक्तं मुख्यमेवेति चेन्न तस्याः क्रियात्वेनाधुनाप्रमानाया-
 निवृत्त्या कर्तृरहं चित्तोक्तिपरहं ज्ञानाभीत्यनुभवत्वासादिप्रत्ये-
 कान्वयाधारवत् प्रविश्याकारोपि । प्रतिषेधोदेकवचनात्वा तथा भासत-
 इति चेत् तर्हि प्रतीतचप्रतिषेधकारोप्यस्तुल्योपेक्षमेवयात् निह-
 न्नास्वीद्विषम् । अस्तु खोपादानमावमिति चेन्न तावतिभासने
 महाकारमात्रं प्रतिभासप्रत्यक्षम् आनन्दमन्त्रोपाकारोपेक्षोप-

[illegible]

३. पुनरपि श्रुत्यः प्रविश्यात् सद्यनिर्दिष्टात्कृत्यमप्यस्य
विशदम् अथविष्टमेवैकान्तिकमिति चेन्न दलार्थान्वयेनात्मात् सति
प्रत्यक्षिद्यत्तमात्रमप्य विवक्षितं तत् किं कार्यकारणयोरेककालात्
प्रतिनिविष्टम् । सोपि प्रियद्वयसि चेत् एवेऽपि न विवक्षितो भव ।
कालादि तूदीपद्वयवार्गेक कर्तृकालपा विवक्षितः । एवेऽपि दलार्थ-
मुपादानोपादेयभेदेनाप्युपपद्यतइति चेन्न यैर्वाच्यैः तदभावात्
अविश्वस्येति चेन्नानीयते सति बहुवचनस्यैवोपादानोपादेयभेदेन
द्विधाकार्यविश्रामपि तथाभावात्प्रकृत्वा । भेदाद्ये सतीति चेन्न
प्रकृतेरपि तदभावात् । प्रदीपभेदाद्युत्पादवर्तीति चेन्न निवृत्त्यस्य
आलावाप्तेः अनुपपत्त्यपिद्वयस्यैव कारिकातिप्रसङ्गात् । अतएवपि
अस्योपादनयाभावात्प्रसङ्गात् । तथाभावात्तया निवृत्तइति चेन्न सत्य
वाक्यस्य अविश्वस्यभेदेति विवृतमन्वयार्थं अत्रानालम्बात् । तात्त्व-
वित्तस्य त्वतिप्रसङ्गकत्वात् सटीरमुद्देशादपि तस्योपेक्षाभिमानात् ।
एतेनात्मान्तर्गीकारवत्तमः प्रकृतिविविधे ततो चेत्तुदलस्योपादा-
नोपादेयत्वस्यकालिति निवृत्तम् ।

आद्यस्य तु प्रत्ययेर्निमित्तमित्याह इति कुतो निमित्तं भवति यावत्
वर्गे देवाय विनष्टः विनष्टः । अत्रिभन्निमित्तस्यैव तदुत्पत्ते
रिति चेत् आद्यसम्बन्धेन वर्गे देव तदुत्पत्तिरित्यपि निवृत्तः ।
साधित्वं साधित्वादायानिति निमित्तमिति चेत् कुतश्च साधित्व-
सम्बन्धस्यैव वर्गमिति चेत् साहचर्यं कुतः । अत्रानुसन्धेय-
साधनमिति चेत् । अथ चेत् सत्यं तस्य उच्यते आद्यस्यैव

[illegible][illegible]

विशेषेऽप्यनुभवप्रभवगतत्वं वा अनुभवितव्यत्वादेवैकत्वं वेति ।
तत्र न प्रथमः । अनुवृत्तत्वं ननु प्रत्यक्षेणैव विज्ञेयं न हि दृष्टोऽप्य-
तन्मातृपुत्रत्वविवक्षितत्वात् नाप्यनुभवप्रभवगतत्वं विशेषः न हि
कर्मादृष्टकरोऽन्येनैव वीर्यं क्षितिमासादात्तुं शक्यते ननु प्रत्यक्ष-
पक्षेति तथा नोपाद्यनुभवप्रभवगतत्वात् बोधानुभवेनैवोपवीर्यतां नीला-
सन्भवेनैव वेति न तद्विदित्वेन । यवर्षः ननु भूतेषु सूर्याग्रजकृते
नवानुभूतेष्वेति । शास्त्रप्रभवस्य वीर्यस्य शाश्वतप्रवृत्तिसंज्ञासंज्ञित्वम-
वतिष्ठेत् । एतद्वन्मूर्तस्योपाविनीयध्वजवत्तद्वत्त्वमित्यद्वैततया दावत-
वद्विषयमदर्शनेन तस्याप्रमाणत्वात् । वेदात्यन्तु विशेषोभवेत् यथा क्षी-
रावशेषादमृतं परिशुद्धं साधुर्व्यवसायात् यवर्षागारासमक्षी काया-
न्तेषु साधुर्व्यवसायिण्यति कात्यायनसंज्ञायाः यवर्षागारासमक्षी
रक्ततनुवादायावत्तन्मात्रं कार्यासर्वोऽं कुसुमेषु रक्तताम् । तथैव
गच्छेदपि अत्रातुमुक्त्यापुषाऽपुषाद्विधानेति तद्रूपतामवादाय यवर्षि-
मात्रमेव संज्ञक्यमानस्य क्कटिकस्यैव ज्ञानस्य विद्येयप्रदागमवत्तन्म-
भिदूषतन्मात्रेयानुदत्तेः सर्वज्ञात्वं नैव सर्वज्ञानात् । किन्तु कश्चि-
दाकारः पटु रज्ये लपटवद्वति तु मदर्शनमवादातेः विरजधर्माभा-
सादपि न भोः । न हि मयत् पटु रज्येति सम्भवति मय मलवि-
द्विति स्वच्छापाटवार्थं पञ्चान्ता । निराकारत्वेति यावन्मयो नु-
विन्दतः तावति स्फुटेव सा । यत्र तु कच्छटा मयोऽतिविरजः तस्या-
वा विरजोत्तमवच्छा न स्यात् । अग्निज्योत्स्नोद्विद्विति । दर्शितं प्रक-
तत्वादवीज्रयः संस्कारः परिशिष्यते । अत्र न अन्यव्यतान अग्नि-
ज्योत्स्नप्रवृत्तेः पटुत्विद्वत्तामेव यावानवच्छास्यतत्वात् अन्यत्र संस्कार-
व्याप्य फलेतिद्वत्तत्वात् परम्यव्यवसायादमलमिदमेव संस्कारावा-
सक्तानिपि कृतिप्रवृत्तान् । अत्रान् सर्वोपादानव्यवकृतिं करो-
नीति यावत्तदभावादापातसिद्धमप्युपमेव । तस्यान् भूतः सात्ता-
नरसम्यक्तात् संस्कारतदुपादानयोः गेय्यमग्रसिद्धत्ववर्तीक-

[illegible]

कर्मफलं तिस्रः भवन्तीत्येवमेव चतुर्विधं हि बहुपला-
 दित्वि यत्काले तदपराधसिद्धयः चेति शस्त्रविशेषाः भूयः संसारस्य यथा न
 तं प्रमोदं लभेत्। बहुपलादापराधिकमपि ततो न प्रमोदं न विद्यात्
 न संशयदिति ज्ञानसिद्धये तस्मिन्त्यस्तुतुभ्यमपि मेदात्मनोऽप्य-
 तीव्रमिति चेत् यथाऽप्यतिशयोक्तुं शक्यं तावत् । तस्मात्तावत्प्रमोद-
 यथावत् प्रमोदं यथा तदुचितं चेत् शुद्धं वाच्यम् । यथा तस्मात्प्रमोद-
 भागिना भवितव्यमिति प्रमोदस्य तावदातिशयोक्तुं न शक्यं । यथा त-
 द्बुद्धिर्भावेनातिमोदो यथाऽपि चेत् । तदप्यतिशयोक्तुं न शक्यं
 यद्वैतं तावत् प्रमोदमिव तदप्यतिशयोक्तुं न शक्यं । यथा तद-
 कृतं यथाऽपि चेत् शुद्धं श्रीवैशिष्ट्यादेव विद्यमानं वा । यथा तदुप-

कारिणि रज्येदमकारिणि दिव्यादिति तदेवमेतत् योहि नोक्तमुप-
 कारं समुत्ते न तद्वैतो वस्तुतत्त्वप्रदानं तत्परिपन्थिनं देवादानं प्रत्य-
 याहा परिहरन्नेव समीहितं वा । तद्वैतेषु विपर्ययात् यत्र भोगं
 सोमि तत्रैतदनुकूलमेव प्रविशुक्तमेव गृहीतं मनीः । अथवाप्यनु-
 रज्येदन्त्यादि दिव्यादिति नु अ तद्वैतो वेदेषु वेदीति । तथापि दुःख
 हेतुत्वादिदिवादिबदशो जीयतामिति चेत् यादृशो दुःखहेतु
 कादृशो वैयर्थ्यं सोपाधिष्य तथा निवर्थाधिरपि जीयतामिति चेत्
 अथवाप्यविपर्ययोऽन्यथा । नहि तस्य ज्ञानं विनाशो निवृत्त्यात्
 अपि विप्रयोगोपापकत्वात् नाप्यप्रतिपत्तिः यथा यथा तदर्थं यत्न
 जथा प्रविश्यते प्रत्यक्षयोः उपपद्यते इति चेत् तद्वैतैवावकां कल्पनु-
 पेक्षा तथापि तन्मन्त्रात्वादिहे निष्प्रयोगजनयैतत् । सोपाधेर्हि विनाशो
 दुःखवृत्त्याय निवर्थाधेः क्लेशार्थम् । पुनः सोपाधिष्यति चेत्
 जीवाभावात् कुत पुनरुपादेशः । तथा सति भवनात्मनो निष्प्रेष्य
 सिद्धे किमसोपादानं निवेद्य कुत ज्ञानात्मनः प्रदीयादेः किं पुनरन
 प्रमत्तं आद्य आद्याय च प्रदीयसेव हि तत्त्वमूर्द्धाभिर्विस्तृतमात्मनं
 मन्थमन्त्रं तदुपादाय तदनुकूलमैकोनविंशत्या तन्ना विजृम्भते तथा
 च तत्प्राप्तिकृत्वविषये वेद्यः । नचैतत् केवलात्मद्वयः नकावति निव-
 र्थाधेः पुनर्विप्रयोगोभाभावात् तैरनुपकार्यत्वात् वेदज्ञेयदाहशेषा-
 यनुपपत्तेः विधिनिषेधानधिकाराच्च जन्ममतिवैयर्थ्यसंस्कारा
 कुतप्रवेद्य तत् प्रवृत्तेः ततोनात्मनोऽन्यथाहे निदानं संस्कारश्च
 निवृत्त्यानन्तरं तत्त्वज्ञाननिवर्तते तच्च स्वब्रह्ममयादिकरेणोत्पद्यते
 कारकनिवृत्तौ न कार्यं न जायते उत्पन्नश्च धर्मोऽर्थप्रपञ्चो
 भोगेन जीयते इति आशयं वादसंशेषः । आशयकारसंशेषक
 वागदीरं वाचमन्त्रं इत्यादि । तदप्रामाण्यं प्रपञ्चसिद्धावसिद्धान्तभेद
 तत्त्वोपदेशपीः । पुन्येवमन्त्राघातपुनरुत्पत्तयेव इति चेन्न सहा-
 त्मन्त्रकत्वात् निष्प्रवृत्तं ज्ञानं यदोमुक्तुमिदिति तदर्थं प्रपञ्च

[illegible][illegible]

अथाप्यनुदाय निवर्तमानायाः स्वतन्त्रे दिव्याभासः सर्वत्रोपदेयः अ-
 ज्ञाने सिद्धे सिद्धीर्थाग्रजालयोरपि तेषांभावः तदेकनिवर्तनात्तयोः ।
 तथा च शक्तिरुपाधिमादायाश्चोदपूर्वकमपि किञ्चिदेव कार्यं कर्तुं
 पूर्वकं भवितुतीति प्रज्ञापिनायाः कर्तृत्वात् । स्वमन्त्रापादनया
 विद्योपाविष्टता निराकरणीयेति शिवपाधिसम्बन्धमिति । त्रिकं
 सम्भवे च साधनप्रयुक्तसाध्यवृत्तावसिद्धौ साध्याभावप्रयुक्तसाध्या
 भावनवृत्तयश्च अतिरेकस्यापि सिद्धेने तदर्थम् एवमपेक्षेति । द्विती-
 येपि अवलोकनमुद्यममाय कलकलव्यवस्थाम् । तथाहि दृष्टादि-
 बूरासीनेषु दृष्ट्यादृष्टयोश्च कारकस्यानाराविभिर्भाष्यतिस्येतयो-
 र्विद्योः तद्वेति तमेव प्रवृत्त्याः । तमेव कृतः कारकाधुदासवि नि-
 र्वृत्तयेत् । तद्वमदृष्टव्यतिरेकसंशङ्का तथापि दृष्टस्यावस्था तादृशस्य
 अतिरेकोद्भूतमुच्यते इति चेत् कोऽप्यविप्रतिपत्तौ कारकप्रयोजि-
 तभयनापि नुव्यवसात् । देहो तादृशइति चेत् कोऽप्यर्थः किं देह-
 दारिद्र्य कारकानि प्रयुक्तं चेतनः साक्षादेहं प्रयुक्तानयति । न
 युज्यः देहस्यापि कारकतया देहान्तरप्रयोगात्तथागतमवसायात् ।
 न द्वितीयः विमलकलकलनादौ अभिवारात् । देहं आरब्धमिति
 चेत् कोऽप्यर्थः किं कारकतया तत्कारकान्तरप्रयोगार्थम्
 अथ अरब्धोपासनामपेक्षः । प्रथमे न विचारः देहस्य अस्मिन्
 कार्यकारकतयाविष्टाननिवसात् अथपि न तत्कारकं तत्रापि तद-
 धिष्ठे इति चेत् नु कथमेतदभिदव्यात् । द्वितीयेऽपि यः साक्षादधि-
 क्तमुमज्जतः स साक्षादधिष्ठेयमुपादाय तत्प्रयुक्तं तन्नेकस्य साक्षा-
 दधिष्ठानयोग्यम् अन्यस्यापि तमेति निश्चयः । देहस्य अभिवारात्
 तद्वेति तन्मात्रसंज्ञकः । आयोगोपयुक्ततां स्वविशेषे स्वविशेषेति
 तत् यथा भुवनार्थं प्रति तार्थद्वयान्दव्यतिरेकवोदाशोकवत्तेति ।
 यदि तत्कारकस्य तत्प्रयोगकारकस्यापि देहस्यावस्थानपेक्षा स्यात्
 तस्य नुदायसाध्यात् प्रवृत्त्य कर्ता सत्यं अवलोकनोपासनापि दृष्टा

[illegible]

विधिति यथा घटवत्कलसावपि आत्मसमात्मनः आर्भक्षत्वात् साक्षात्
एकग्रहणे । तु सर्वमद्विपरिवृष्टा द्रष्टृभावत्वेन प्रदर्शिते ।

एवमभूतं तदेतत् प्रकृत्या अस्माकम् कार्यवानुविचिन्तमाणा
भावं चेतनं वा चेतनं कारणमुच्यते तं ह्येतौ स सर्वे सुप्रधानमुपादाने
तदवयवत्वा तु अवशिष्टमिति चेन्न यथापि निरुपादानतत्त्वप्रसङ्गात् ।
आतिशयविवक्षितुमेव तदवयवमुच्यते तस्य प्रमादविवक्षितवाप्येतानु-
मन्यमानमिति चेन्न उपादानतत्त्वस्य तदेतुमे निमित्तवैविधेयप्रत्येक
काहीनत्वप्रसङ्गात् । निर्निमित्तं वा प्रत्ययेन उपादानादरेव तथा
विधात् तदवयवो न विधिदेव । अस्मान् सातघटाः सर्वसम्भवमिति
चेत् कुत एतत् निर्निमित्तसहितयोगोपादानस्य प्रयत्नानुपाननाश्वरं
कारणत्वावधारयामिति चेन्न दृष्टमात्रविषयत्वान्नयोः । दृष्टत्वं
तस्य अवशिष्टविवक्षितमिति चेन्न चेतनेपि तथा चित्तं स्यादिति
तस्यानुपादाननिमित्तयोर्वैद्या परस्परसहितयोगेककार्ये अस्मिन्तया
चोक्तत्वेननयोगोक्तयोगिन्नतविपरिनिवृत्तिप्रसङ्गः । अयि च सत्
विशेषाद्व्यतिष्ठ अस्मादारे पारसम्यक् तावत् नियमेनोपपन्नम् ।

तद्विधे रक्षादिमात्रानुबन्धं वा स्यात् अद्विधेयोगोपपन्नानुबन्धं
वा न्येतेनमात्रानुबन्धं चेति निगुणं निरूपय । तत्र न प्रथमः
वेगादीनां स्वातन्त्र्यप्रसङ्गात् । तेषां वेगादित्वमात्रानुबन्धमिति
चेन्न रक्षादीनां स्वातन्त्र्यप्रसङ्गात् नयेतत् कार्यविवक्षितवत्तं गवा-
ध्यामदीनां दक्षादीनां स्वातन्त्र्यप्रसङ्गात् । न द्वितीयः तस्य जाति-
विशेषानुबन्धत्वे घटार्थमपि कदाचित्तेषां स्वातन्त्र्यप्रसङ्गात् तत्र-
त्ययेन नयेत्तत् । नच अतपतस्तपतकटादादिमात्रं दण्डवेत्तवासी
सर्वप्रतिफलं वा सामान्यमुपलभेभेति । अस्त्येता यथा घटोदि-
कर्मत्वानुबन्धमिति चेन्न घटोदरेव तदाभावात् । अस्तु वा संन्यास
विधेः नच कथमात्र नियमनं तस्मात्तत्रापि अस्मादीनामेतन्नपेक्षित-
रसङ्गात् । तत्र घटोदरेषां यथादेव तेषामर्थमिति निर्निमित्तमः तदीर-

तद्विहितेषु परस्परव्यादिषु सत्त्वभावः सम्भवेत्तथा न तदर्थं तत्र चतुर्वा-
दिभ्यश्चि । अतोतिष्ठति तुल्यं तत्र न आतिसङ्घट्टप्रसङ्गः । आद्यं विद्मः
कार्यभावरसज्ञेयात् तत्र चतुर्वादिभ्यो । कार्यकारणभावे प्रमाणा-
मिति कार्यं समाकुलमाकुलमयो । तस्माददीनिष्वे निवर्त्तं वा विषयाय
मेव न भवति यत्र विषयायं तत्र प्रत्यक्षवाचितमिति कुतस्तदनु-
यातायकः ।

एवं तर्हि नित्यं ज्ञानमित्यादि व्यावृत्तम् इन्द्रियादिविकारज्ञान
व्यक्तिष्वङ्गत्वाच्चागत्यसामान्यस्येति चेत्तत्त्वज्ञानादतदज्ञेयस्य-
त्वात् । नहि सात्वत्यस्य बन्ध्यात्ववन्नित्यत्वस्याभावे ज्ञानत्वसत्वेतया-
नामपि तद्वत्त्वप्रसङ्गात् । अपि नित्यत्वं ज्ञानत्वाभावमात्रेणैव
ज्ञानत्वेनापिरोक्तात् विरोधमूलस्य विवक्ष्यमाणकस्याभावात् दर्शना-
दर्शनयोश्चार्थप्रवक्तृत्वेनापिप्रस्तात् रूपत्वानित्यत्वयोश्चदुर्भावाच्च
व्यक्तित्वम् । अत्रेन्द्रियादिविकारो ज्ञानत्वाभिधत्तित्वेन कार्यं प्रवक्त-
व्यत्वात्तत्रैव तद्विरोधस्यैवताभावात् एवमेवेत्यस्य तु तस्याति-
प्रसङ्गकत्वात् । यद्यप्युद्योगद्वयात् तेष्वनस्य कर्तृत्वे विश्वस्य वैश्वरूप्य
व्याघातः सतीत्यतिप्रसङ्गः कष्टद्वयैवावाच्यं कल्पनागौरवं तत्
यत्र तद्व्यपक्षे कार्यं प्रवृत्तावगीश्वरत्वप्रसङ्गः परार्थं प्रवृत्ताव-
दुत्पन्नप्रसङ्गप्रसङ्गः । एवमेव प्रवृत्तावप्येतन्मम् एतत्वे प्रमाणाभावः
कनेजावे तत्कार्येण प्रतिनिधित्वसामर्थ्यविश्वत्वादित्यादयः । तत्र
कारणवक्तृत्वे कदेकमुपादाय सौम्यैवार्थं प्रवृत्तते सर्ववैयर्थ्यं प्रसङ्गः ।
अन्यव्यतिरेकायां सिद्धकारणभावस्य न वैयर्थ्यमिति चेत्तत्त्व-
मित्यकारणभावस्याप्येवं प्रमाणातिवृत्त्याविरोधात् । यत्र तदर्थं ततः
स्थितं तस्य तेनैव विपक्षीकरणे सर्वत्रादृष्टमुपादाय तद्वैयर्थ्यं
प्रसङ्गः । तथाच तदपि न स्यात् प्रमाणाभावात् दृष्टे न दृष्टदृष्ट
मुदीयते परार्थेषु प्रवृत्तिः कार्यभावात् । तत्र दुःखदृष्टम् आद्य-
व्याप्यादः । अतस्तत्त्वप्रमाणादिविहितवादिषु अभिप्रेत्यात् । यत्र

विश्वविशेषको जेतुः । अथ ब्रह्मणे एव । लुप्तविमर्शेन च कृत-
 त्वेवामपि वा सर्वव्यापकत्वमिति चेत् ब्रह्मवर्तिन्यस्य विप्रक्षिप्त-
 त्वत् त्वोऽतिशया भवेदसंभवात्तादात्म्ये । परिश्रुतं चार्थानु-
 कूलं श्रीकृतव्यवहारव्याख्यादिवाचनीयम् । श्रीकृतप्रानाश्यानुवद-
 श्रीकृतार्थत्वम् । तथाहि वाक्येन ब्रह्मणो न सौन्दर्यमेतदित्युक्तापि
 तन्मात्रानाद्यन्येष्टिपर्यन्तं वेदिकीं विज्ञां जनां मानुतिष्ठति इत्युक्ता
 व्युत्पादितविज्ञां वा ज्ञेयानुमन्ते अतिक्रमे वा ज्ञेयसङ्ख्यादि प्राथ-
 म्येन मानुतिष्ठति । न मानं ज्ञेयजन्यत्वमिति चेत् मानम् नहि
 सर्वत्र सर्वव्यापकमित्युर्वेदार्थो मानुतीयत्वमिति न वाच्यं सङ्ख्यान-
 यदियदा अपि तु सर्वव्यापकतापामिगिरितोऽव । तथापि न सर्व-
 वेदाधिक्यमिति चेत् मानम् नहि सर्वव्यापकत्वमेव नपि तु केचिदपि
 जेनापि नवमहि श्रीकृतव्याख्यायैमि केचिदपि सादिः सर्वव्याप-
 नाभावादिभिरनुमीयतश्च केचिदपि जेऽपि सङ्ख्यानपरिमृष्टीतः
 स्यात् । न सर्वव्यापकं विज्ञाद्विज्ञाद्वेदिकव्यापकं विज्ञास्यतस्यापेन
 अद्यापानाद्य श्रीकृतव्यापकत्वमिदमपि । अत्रोक्तं च यदु-
 च्यते । न तावत् सर्वं दृश्यवेति अत्रावस्थायासमसाधारणत्वात् यथा
 साधारण्ये सङ्ख्यानव्यापकं केचिदपि नानादिषु नानां सर्वैरनु-
 मीयते वेदिकव्यापकत्वमपि निमित्तादिसावेति । अपि च वाच्य-
 व्यापकत्वमपि जेऽपि यत्तुमेव वा तत्रावस्थायावत् सर्वैरेव तीर्थं
 केचिदपि मानं श्रीकृतः तत्र विज्ञायां विज्ञायां निमित्तमपि तत्रावस्थाया-
 तेषां वेदव्यापकत्वं प्रयोजकमिति ।

स्यातेन च व्याख्यादीनि मानत्वं सर्वैरेवाव्यापकत्वमिति वेदा-
 अपि ते पात्रनीया भवन्तु नपेति तु तदा संसारमोक्षभावमपि
 तत्रावस्थायां निमित्तं स्यादिति चेत् तत्रावस्थायां तत्रावस्थायां व्यापक-
 त्वम् व्याख्यादीनि मानत्वं विज्ञादपि तत्रावस्थायां । नहि वेद-
 व्यापकत्वमपि तत्रावस्थायां व्यापकत्वमपि तत्रावस्थायां तेषां दृष्टिः ।

कृत्वा मेघराजसूयानुष्ठापनके उपपन्नसूयानुष्ठापनमिति । नच पूर्व
 मणिमानुषिनाथस्य दातृमुपायस्य । तदप्यस्य देवानां चैव दण्डमम-
 न्नात् । नच नित्याभ्युपेक्षेण नमः समीचीनं विधिं वेद्यामुपूर्णां प्राडा-
 व्ययत्नान् । अथाभ्युपेक्षां नृणां सर्व्यां सर्वं नाम तत्ताकाप्राप्तयेत एव
 तदवस्थादन्तदायो भवितुमुद्यतिं सज्जयेत् । तस्मात् पूर्वप्राधान्य-
 स्थापनमिति तदवस्थाद्वितीयं सुमनसोऽप्यधीयते ततो विद्वान् प्राजा-
 पतिः । सर्व्यानामवस्थां वेदः सर्व्यानां तदवस्थां विद्वदधीयते ।

[illegible]

[illegible]

किं पुनश्चीनां गुरुं मनुजैस्तान् । यत्प्रशस्तम् । परविप्रकल्पार्थं
प्रसीदन्ते । नच विप्रमेय विप्रकल्पमिति चेत् भवन्तु सिद्धिपूर्वकं
विप्रमेय विप्रकल्पेन अतिनिर्मलं तु आधिक्येनैव विप्रकल्पितं
कादां तर्कभासाः प्रतिपादितव्यं तदा गुरुसाधारणविप्रशिक्षादकानां
तु गुरुभासाः प्रेमाभासेष्वभास्यताः नच परगुरुभासेष्वभास्यमेवेति
प्रतिपादनात् । ऐतन्नीवरादिप्रतिपादकानां तु स्वस्मिन्निमित्तकाय
दर्शनाकारस्थितिर्येन स्वस्मिन्नेव प्रमात्मनोऽप्येव । विद्वानां तु
ब्रह्मचर्यादिप्रतिपादकानां तु वेदाद्यैव आभाविशदं परलोकात्मन्य-
नेत्याद्यभिप्रेत्यैव प्रतिपादितम् । नचैवमप्रतिपादकानां तु यथाव-
द्विचक्षणताः सर्वेसाधारण्यः । अथैवमेवैतानां तु स्वस्मिन्निमित्तका
परिगुरुत्वैव साधारण्येनेति च पक्षोऽप्यस्तीति । सत्यप्यस्तीति । अथ

ननु विमलवर्णा विमला विमलौ चोच्यते कथमन्यथा ननु-
 र्जिवा आनन्दमुद्यमानता त्वमं वा चतुर्भुजादिभुजादिकवन्मिति
 भुजहादिति यमविमलवर्णाया वा केमचित् किञ्चदेव प्रकीर्तम् । तेन
 अनुचितमयदेवदनुवर्गादिभिर्गोपीतमनुष्ठितं आत्मतत्त्वं विमलित्वेति
 विमलपदप्रसङ्गः । तथापि यद्वात्मनश्चुदासेन वेदाश्रयादीनीन्पुरश्च
 पूर्ववत्प्रवृत्त्यादौसेन परमेष्ठिनश्चोत्तमादेव भूतार्थभागस्याप्रामाण्य
 शङ्काचुदासेन प्रमादमेवेति निश्चयः । कथञ्चरमिति चेत् महा-
 शयपरिग्रहस्य तत्साध्यस्य वा सर्वज्ञपूर्वकत्वस्य पुरुषस्यैवाभावस्य
 वा प्रमाणाद्वैतोर्भवभास्वर्यभाग्येन साधारण्यत्वात् । किं तस्य फल
 मिति चेत् स्वार्थप्रतिपादनं किं तेन प्रयोजनं यथावयवमुपादानं हानं
 मोक्षश्च तन्नाजर्वकहेतुना तत्त्वज्ञानादानम् अर्थहेतूनामुपादानम्
 आत्मनोमेतत्त्वहेति ।

कः दुःखरथ मोक्षः आत्मनिर्गती दुःखनिवृत्तिर्यात्मनः विमल-
 निवृत्त्यत्वं सत्त्वसौवाख्यन्ताभावनिवृत्त्यत्वं त्वं काश्चभाषोक्तेरात् ।
 अपुरुषार्थोऽवगमिति चेत् अस्तस्यैवाभावस्याप्रामाण्यस्य दुःखस्य न
 तथाभावात् । नन्वेवं तथा सत्येवैव प्रमादमिति दुःखत्वात् सर्वैरनुप-
 गमाच्च काश्चन दुःखस्य स्वभावहेतुत्वात् । सुखार्थसङ्गमिति चेन्न
 अतद्वैतुर्मात् आत्मेति चेन्न अस्तिहे । नहि दुःखाभावः सुखेन
 आप्यतइति सुखं तावत्तेन आप्यतइति चेत् तर्हि सुखे सत्यवश्यं दुःखा
 भावोमेवेदिति सुखपार्थमेपि विपरीतापत्तिः तावदारादसौ काश्चित्
 इति चेन्न दुःखास्तोनां तदभावेदेवमभिमतत्वादेव तन्निवृत्त्यादादर्श-
 नात् अथनन्यथा देहमपि जह्यु । अपिचिन्मस्य इति चेत् किमत
 निवेष्टेन इष्टमप्यतमाभावनान्ध्यात् पुरुषार्थस्य गम्यागमयोः
 काश्चनवत् । अतएवार्थप्रवृत्तिप्रवृत्त्या तु आत्मनस्तत्त्वमयत्वे
 इत्येवेति निश्चयो । अपिचैवं काश्चादिप्रत्ययदुःखनिवृत्तिरपि पुरु-
 षार्थो न भ्यात् अवैशत्वात् प्रथमं विद्यते कस्यचित्ति चेत् सुखे

मोक्षेऽपि नाध्यक्षेति चेत् तर्हि दुःखितत्त्वकामस्य कर्मानुष्ठा-
नानर्थक्यप्रसङ्गः तदभावतत्फलभावयोरनध्यक्षत्वात् । उपलब्धि-
योग्यतापन्नानिष्ठानिष्ठतिष्ठत्वाद्यमदोष इति चेत् तुल्यं दुःखवत्सुख-
स्याप्युक्तेदादकाग्रेऽयमिति चेन्न तेष्वपि दोषतिरस्कारेण प्रवृत्ति-
वदलम्बत्येव गुणतिरस्कारान्निवृत्तेरपि दर्शनात् मधुविषसंप्रक्ष-
मन्नमजोदाहरणम् । सन्ति केचनानुसृत्यवन्तः नन्वसमर्थं दुःख-
मेव प्राचुर्यात् दुःखे सुखहेतुत्वमुक्तेऽपि सुखे दुःखहेतुत्वमप्युक्तिव-
मात्रं । तथाहि न्यायोपार्जितेभ्यश्च विषयेषु कियती सुखखद्योतिका
कियन्ति वाज्जनेरत्नकादिदुःखदुर्द्दिनानि । अन्यायोपार्जितेषु तु
यद्भवति तन्मनसापि भिन्नयितुमशक्यं विदार्यन्तु सन्ति । यदि
कण्टकादिजन्येषु दुःखेषु चेन्नतेऽपि सुखानुसङ्गः । अस्ति तु स्वर्गादि-
सुखेष्वपि बज्रकोदुःखप्रत्ययसम्भेदः अतएव विविच्य भुज्यतां तु व-
त्तदुल्लवदित्यशक्यमिति । अक्षय्यार्थं निर्वर्त्यत्वात् स्वन्त्यापराजितं ।
अनर्थवासनाननुश्रुताभिसन्धित्वाच्चेति । नित्यन्तु सुखं न सत्यं
योग्यानुपलम्भनाश्रितत्वात् ।

श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति चेन्न योग्यानुपलम्भवाधिते तदनवकाशात्
अवकाशे वा प्रावृत्तवनश्रुतेरपि तथाभावप्रसङ्गात् । नापि कार्यं
सदा सत्त्वात् नहि यद्यस्यास्ति स तत्कामयते भ्रान्तेरेवं कण्ठवामी-
कखदिति चेन्न स्वस्मिन्ने सदेभावात् । नापि शक्यं नहि तद्विर्वर्त्यं
नित्यत्वात् नापि विकार्यम् अपरिणामित्वात् । न संस्कार्यम्
अनाद्येयतिशयत्वात् न प्राप्यं नित्यसम्बन्धत्वात् न श्रेयं ज्ञातस्यापि
नित्यत्वात् अनित्यत्वे वा शरीरादिकारणप्राये तदनुत्पत्तेः उत्पत्तौ
वा तेषामकारणत्वप्रसङ्गात् । तथाच सर्वः सर्वदर्शी स्यात् काव्य-
मनःसंयोगादेः सर्वज्ञविशेषात् ज्ञानश्रेययोर्नित्यत्वेपि तत्सम्बन्धो
जन्यते । सच घटपदार्थव्यतिरेकादत्यग्रेपि निवर्तते प्रध्वंसवदिति
चेत् भावाभावयोः प्रकारान्तराभावात् । तत्र स नाभावः प्रतियोग्य-

नृपपक्षे । भावत्वेऽवश्यमुत्पन्नो भवति त उपाध्यन्तराभावात् । अविद्या
विश्वसन्नमेव तस्याभिरिति चेत् अत्र न नो विवादः । नञ्चैकविंशति
विश्वदुःखयतिरिक्ता अविद्या नाम तद्विश्वसन्नस्य पुरुषार्थ इति
प्रतिपादनमिति दुरन्तस्य तत् तदभिसन्धेः सुखसंस्कारसहकारि-
तया तदुद्भवे विशिष्टसुखाभिलाषिणो वैधर्मिकेऽपि प्रवृत्तिसंज्ञात् ।
अनाभेदसत्ताश्रित्या दृष्टा तिर्यङ्मुक्ताभितेत्युदाहरणात् ।

स्यादेतत् आत्मा तु किं स्वप्रकाशसुखस्वभावोऽन्यथा वेति पृच्छामः
आद्योऽसि चेत् उपनिषदं पृच्छ मध्यस्थोऽसि चेत् अनुभवं पृच्छ
नैयायिकोऽसि चेत् न नैयायिकसुखज्ञानातिरिक्तसंभाव इति निश्चि-
नयः । तदतिरिक्ते तु सुखज्ञानव्यवहारवीजाभावात् तद्व्यवहारा-
भावः अनुराहाभिस्त्वक्केन्द्रियप्रसादादिलक्षणकार्यं हि तद्व्यवहार-
वीजम् । अर्थ प्रवणत्वस्य तिसंस्कारादिकार्यस्य ज्ञानव्यवहारवीजं
लोकं तयोच्चाभाव आत्मनीति । तस्मात्

श्रुतेः श्रुत्वात्मानं तदनु समनुजान्तवपुषो

विनिश्चित्य न्यायादथ विहितहेयव्यतिकरम् ।

उपासीत श्रुत्वा श्रमदमविरामैकविभवे

भवोष्णैश्च विनाशप्रतिधिविहितैर्योगविधिभिः ॥

उपाख्यमाने तस्मिन् प्रथमं वहिरर्थं यव भासते यमाश्रित्य धर्म्म
मीमांसोपसंहारः धर्म्माकसमुत्थानस्य तत्प्रतिपादनार्थं पराश्रित्यानि
इत्यादि । तद्व्यापारं परं कर्म्मव्यवहार इत्यादि । अथार्थाकारः यमाश्रित्य
चैदृशिकमतोपसंहारः योगाचारसमुत्थानस्य तत्प्रतिपादनार्थमात्मै
वेदं सर्वमिच्छादि । तद्व्यापारं मग्नसमरसमित्यादि । अथार्थाभावः
यमाश्रित्य वेदान्तद्वारमात्रोपसंहारः श्रुत्यन्तरेण तत्समुत्थानस्य तत्
प्रतिपादनार्थमसदेवेदमयशासीदित्यादि । तद्व्यापारं अन्धन्तमः प्रवि-
शन्ति ये केदात्माहो नो जना इत्यादि । ततो विवेकाः यमाश्रित्य सांख्य
मतोपसंहारः भक्तिसत्त्वसमुत्थानस्य । तत्प्रतिपादनार्थं प्रकृतेः परा

कोदित्यादि तद्वानाद्य नान्यत् सदित्यादि । ततः केवलं आत्मा प्रकाशते
यमान्त्रित्वाच्चैतमनोपसंहारः । तत्प्रतिपादनार्थं न पश्यतीत्याहुरेकी
भवतीत्यादि । तद्वानार्थं आहैतं नापि च द्वैतमित्यादि । ततः समस्त
संस्काराभिभवात् केवलोपि न विकल्पते यमान्त्रित्वाच्चैतमनोपसंहारः
तत्प्रतिपादनार्थं यतोवाचोनिवर्त्तनो क्षप्राप्य मनसा
सहेत्यादि । सा भावस्था न हेया मोक्षनगरमोपुरायमाणात्वात् ।
निर्वाणन्तु तस्याः स्वयमेव यदाश्रित्य न्यायदर्शनोपसंहारः तत्प्रतिपाद-
नार्थम् । अथ यो निष्काम आत्मकाम आप्तकामः स ब्रह्मैव सन्
ब्रह्माप्येति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति तत्रैव समवसीयन्तइत्यादि
तस्मादभ्यासकामोऽप्यपहाराणि विहाय पुरन्दारं प्रविशेत् यतो मार्ग
विमार्गसंसर्गसम्भोगमाशङ्कमानैरुच्यते लक्ष्येण धनुषा योगइति ।

न उत्तरपरतत्त्वप्रान्तरध्वान्तभीत

स्तिमितपथिकरक्षासार्थवाहेन यत्नात् ।

इदमुदयकरेण न्यायलोकागमानाम्

व्यतिष्ठतिमवधूय व्यञ्जितं वर्त्म मुक्तोः ॥

नास्य स्वाध्यामकजितगुणः पीवयन् प्रीतये नः

कोऽन्यै स्थितस्तुतिशतविधौ श्रित्यनः स्यात् प्रकर्षः ।

निन्दामेव प्रथयन्तु जनः किन्तु दोषान्निहन्

प्रेक्षांस्तस्य स्तुतितवधनं प्रीययेदेव भूयः ॥

इति श्रीमदुदयनाचार्यं दत्त आत्मतत्त्वविवेकः

समाप्तः ।

National Library, Calcutta.